

ԱՆԱՏԻՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԳԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԳԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ

ՅՈՒԼԻՍ—ՕԳՈՍՏՈՍ 1899

ԹԻԻ 9—10

ԱՄԲՈԽԸ

Ամբոխը կը սարսափեցնէ զիս, կը նեղէ զիս, կ'ընկճէ զիս ու կը խռովէ զիս:

Բնութեան մեծ տարրերուն պէս՝ խորունկ, հզօր ու կոյր է ան:

Անոր շարժումները սաստիկ են ինչպէս՝ ծովուն տատանումները, անոր կրճերը մրրիկին ցատումներուն կը նմանին, եւ անոր ծոցը կործանումը կը բնակի:

Անգիտակից է ան, ու կը խլրտայ հովին համեմատ որ զայն կը ցնցէ, Ու հովին համեմատ, անոր դէմքը, ինքնին անանձնական ու անգոյն, արտայայտութիւն ու խմստ կը ստանայ, երբ գեղեցկութեան հորիզոնէ մը հասնի շունչը՝ կեանքով բեռնաւոր, եւ անոր մկանունքներուն մէջ ու մինչեւ ընդերքներուն խորը թափանցէ, Ամբոխը նուիրական վրդովմունքը կ'ուռննայ լանջքի մը որ սիրով կ'եւեւէջէ, անոր կոհակները կ'ուռննան ինչպէս որովայնը որ պիտի ծննդաբերէ, եւ անոր ալեծփանքը ստեղծագործութեան երգեր կը հնչեցնէ:

Սակայն թանձր է ան ու յամառ. երկայն գիկզակներէ, դժնդակ ճիգերէ ետքը միայն՝ Գաղափարը կրնայ զայն ճեղքել, անոր մէջ միտուիլ ու տարածուիլ. եւ նոյն իսկ երբ անոր տիրէ եւ անոր հետ խառնուի, Գաղափարը իր սկզբնական մաքրութիւնը կը կորսնցնէ, իփոխարէն այն բազմապատկումին ու աեւակա-

նացումին զոր կը շահի Ամբոխին մէջ ծաւալանալով:

Ու յաճախ անառիկ, անթափանց, աննուաճելի է Ամբոխը. եւ այն ատեն Չարի զօրութիւն մը կը դառնայ, Թաքուն խորութիւններէն ելած գէշ հովեր, նենգաւոր ու վատ սողափումներով, կը պղտորեն ու կը տրորեն զայն. անոր ալիքը վարերէն բարձրացած տիղմերով կը մթազնի, ստորին մղումներէն կը ցատկոտի, ու Մահուան երես մը կ'ըլլայ, լորձուռնոտ բերաններով, որ Գաղափարին դէմ կը թքեն ու կը պտտան:

Ատով, խռովման մարդուն, զուտ գաղափարի եւ զուտ գեղեցկութեան նուիրուած մարդուն համար, թշնամի տարրն է Ամբոխը որուն բիրտ ու վտանգաւոր հպումը կը պըղծէ ու կիւարէ զինքը ինչպէս խոցոտ չըրթութունքի համըրը մը, — մինչդեռ գործունէութեան մարդուն համար, սքանչելագործ ու թանկագին ուժն է ան որուն միջոցովը կը կատարուին մարդկային մեքենավարութեան բոլոր կերպարանափոխութիւնները:

Ինծի տրուեցաւ Ամբոխը ճանչնալ իր բազմազան դիմապոկութիւններովը, ու չեմ գիտեր էակ մը աւելի առաձգական, աւելի անորաւ կեւի, աւելի յեղեղուկ, այնքան պարզ իր խկութեամբը որքան կնճռոտ իր արտայայտութիւններովը, այնքան առեւտրոյթն հակասական որքան ներքնապէս անփոփոխ ու համեմատ, եւ՝ ըլլայ չարագործ կամ կենսաբեր, գեռնիկ կամ հեքոսական՝ միշտ հզօր, միշտ մեծ, միշտ անաղիքեցի:

Կը ճանչնամ Բարեգեան Ամբոխը • տեսեր եմ զայն իր ցնծութեան ու զայրոյթի, կատակի եւ խանդավառութեան վայրկեաններուն, ոստոստուն, յիմար, սիրուն ամբոխն է ան, որ գիտէ մշտ թեթեւ, գրեթէ թեւաւոր երեսնալ՝ հակառակ որ ամբոխ մըն է, այսինքն թանձրութիւնն իսկ, եւ որուն բոլոր ալիկոծումները պարի շարժումներ կ'առնեն, որուն յեղափոխութիւններն անգամ դիւցազնեղական զինակահանգէսի ձեւն ունենցած են: Բարեկենդանի օրերուն, այդ բարակ ու դիւրաթեք զանգուածը, ինքնօրինակութեան երփնեքանդ անձրեւին տակ, զաւելտական թափօրներուն շուրջը, խնդացող ջրերը պէտ է որ կը վազեն, կը ցատցորտեն ու կը ցուլան: Բարկութեան կամ խանդի պահերուն, ջրերը կը միջնան, կը տենդորտին, կը մըռնուն, բայց այդ մոնչիւնը վիթխարի քահալի մը կը նմանինորէն, եւ եթէ արիւն իսկ ցատքէր այդ խենթեցած կոհակներուն բաղխումէն, արեւնը դինիւր տեսք մը պիտի ունենար որ կը վառի ու կ'երգէ: Ու ամբողջ միշտ կը շարժի, միշտ կը պզզվակէ, միշտ գոյն կը փոխէ, ծովու մը պէս որ կարծես միմիայն փրփուրէ շնուած է:

Տեսեր եմ Յաւին ամբոխը, ակտաւարակ, ուղորմելի, միտքեղական ամբոխը մեր Արմաշի ուխտաւորներուն: Կը յիշեմ հին առեւելի իրեկունք, ուր գեղջուկ եկեղեցիին խոնարհ կամարներուն տակ, կլոր, տխմար եւ անշարժ աշերտով երկայն գլուխ Տիրամօրը պատկերին առջեւ, տեսայ ողբակոծ երկրպագութիւնը ցաւազարներուն, զժրագիններուն, յուսահատներուն, որոնք իրենց նազիր ու քստմնելի տառապանքին մէջ գետնատարած՝ կեանք կը հայցէին: Գիշերադային եղբերգութիւններուն լալկան միօրինակութեանը մէջէն՝ զոր գիւղացի աղջիկներու միամիտ ու գոգոտ ձայները կ'երկնցնէին տաճարին զմբէթն ի վեր, գիւհահարներու բարձրադասակ զտանցանքը, խենթներու քրքիւր, հաշմերու պաղատանքը, հիւանդներու լացը, ու բոլոր անձկութիւններն ու շարժարանքները մատնուած ու դաւաճանուած գոյութիւններուն՝ կը պոթկային, կը կուտակուէին, կը դաւարուէին, խոշոր ծիծաղելի պատկերին առջեւ որ իր անշարժ անկենդան աշուղներով կը դուռէ անխօսակ, ճշբազներուն զողացող ու դակկահար լոյսին

մէջ, վերքերով ծածկուած մարմիններ կը ցողային, աւրտկուած դէմքեր կը ծամածռուէին, կամայային բազուկներ կը պրկուէին, աղաւաոր եղունգներէ բզջտուած կուրծքեր կ'արեւնէին, կատաղի ալուրներ կը բոցոտէին, եւ այդ ամբողջը կ'ոռնար, կը մշաւէր, կուլար, ու կը սպասէր Անեքիւռոյթին, Անկարելիին, Հրաշքին:

Օր մըն ալ Յոյսին ամբոխը տեսայ, Հայ ամբոխը ԳՏի տենդագին ու սրտածնիկ օրերուն: Պապ-Ալիի ցոյցէն յետոյ, դրոշմ եւ լաճ էր թէ Սուլթանը արտաճ էր վերջնապէս Հայաստանի բարեկրողմանց ծրագիրը ստորագրել, եւ հաշարաւոր Հայեր, ուրախութենէ խելայեղ, Նտիքուլէի դաշտին մէջ դացին՝ Սանճանադրութեան տարեկարձր տնօնելու պատուակով՝ նաւակատիւք հանդիսաւորել ազգային ազատագրութեան, զոր արդէն կատարուած կ'երեւակայէին. . . Ախ, խեղճ միամիտ ամբոխը՝ ամենամեծ մասամբ Հայաստանցիներ էին, իրենց խանրուն գաբըշահտ ու չուստակալ մթութենէն զուր ելած, իրենց առախչիլն ու ապաին նաշխուն հայկականութեամբը խրոխտօրէն համագցեստուած, կուզային դարաւոր տառապանքին տակ ճգնուած իրենց սիրտը զովաքցնել՝ պոռթկացող, մուկին, յիմարական հրճուանքի մը մէջ, Տեղ տեղ, կը խռնուէին կը կուտակուէին յանպատրաստից ամպիւններու շուրջը՝ որոնց վրայէն կրակոտ ու սրտաշարժ երիտասարդներ մանկական պուռտախօսութիւններ կը թոցնէին, աշուղներ սպառնալից, ու մատնակին ցցուած դէպ ի հոթիղոնք, —Ապագան, Ազատութիւնը, — եւ երեկարական քառերուն մոգութենէն բուռնուած, ամբոխը կը խփար, կը հեւար, կ'աղաղակէր, կուլար... Ու մինչեւ իրեկուն Նտիքուլէի զուկեր լեռնակալ պարերուն տակ թնդաց, ազատ երգերուն ժայթքումին մէջ բոցավառեցաւ. ու ոչ մէկը նշմարեց այդ ուրախութեան ոստոստումն ներքեւ, Աղէտքը որ մութին մէջ դարանած կը սուղուկէր, ու ոչ մէկը կրցաւ գուշակել թէ այդ խոշոր աղւոր տօնը պիտի ունենար ամենէն հաւաոր վաղորդայնը արեւնի եւ սուգի...:

Ուրիշ օր մը, տեսայ ամբոխը Զարհուրանքին, 95ի աշնան աշն ցորեկն էր ուր յան-

կարծ լուր ելաւ թէ անդիլական նաւատորմիւր Մարմարա մոտէր էր, մէկ վայրկեանի մէջ, հարսափը թառաւ անցաւ մեղկ ու վախկոտ քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը : հակառակին, բաժմահեւ, յարաճուռ, ծաւալական, համայնապարփակ սարսափ մը, որ փռուեցաւ օդին մէջ, թափանցեց ամէն ծակուծուկ, բուլոր գէմերը դեղնեցուց, ու այնպէս բրաւ որ ամենքը իրարմէ ահաբեկեցան, ու ամէն մարդ ինքիմէ սոսկաց. անորոշ, խորհրդաւոր, անբացատրելի վախն էր Փորձանքին որ վերահաս է, որ վայրկեանէ վայրկեան պիտի խուժէ : եւ ամէն մարդ փախելի սկսաւ, առանց դիտնալու որմէ՞ կը փախչէր, ինչո՞ւ, եւ ո՞ւր : Գրեթէ անհետք կը փախչէին, կարծելով թէ Տաճիկները վերջին յուսահատ կատաղութեամբ մը պիտի ջարդեն զիրենք՝ եւրոպական զօրութեան ժամանակէն ստաջ : Տաճիկները կը փախչէին, կարծելով թէ Անգլիացիին արդէն ներսն է եւ կռակ զիրենք կոտորել : Ուսումի թիւերը հապճեպով կը գոցուէին, տեւողոտ շոնիդի մը մէջ : խելագար բազմութիւններ կը վազէին փողոցներուն մէջէն : Գուժաբեր աղաղակ մը, չես դիտորուակից ելած, — Եկա՛ն, եկա՛ն, — կը բազմապատկուէր, կը տարտղէր, կը դանդաղ ու կը սուրար օդին մէջ, փախչող խումբերուն վրայէն, ինչպէս պատուաքող մահալառայ տարմ մը ազաւանքու՝ հովէն ալիկոծած դերեզմանոցի ծառերու վերեւ : Տժգոյն, անձայն, չարագուշակ, փախչողները կը շառունակէին իրենց խելակորոյս չփոթած վազքը, վախնալով ետեւէին դառնալու, վախնալով դիմացինն նայելու, կարծելով թէ ամէն կողմէ պաշտպանած են վտանգով, եւ այս բոլորն՝ առանց օր մէկը զէնք ու տեսած, արիւն նշմարած, բաղխում մը նկատած ըլլար, ամենքը պարզապէս բռնուած Վախին վախովը, — ամբողջ վատ, ապուշ ու եղբարական :

Բայց ամբոխ մը որ մտքին մէջ ձգած է ամենէն մըգաւանջային, ամենէն հալածողական յերատակը, տեսակ մը խուճապէ է եռուղեուռն ճիւղաղային մարդկութեան՝ որ ինծի ցորենի մը յայտնուեցաւ : 92ին, Տուրմապաշէի մզկիթը չըմպատող հրապարակին մէջ, Բաւազանի նախորդ օրը :

Կառավարութեան փողմէ այդ օրը աղքատներուն ուսուստի թղթեր կը բաժնեն : Մահ

մտական խաժուժութիւն էր, — մուրացականներ, դատարկապորտներ, աւազակներ, հաշմանդամներ, խելազարներ, — որ քաղաքին բոլոր մոայլ խորշերէն ու փապարներէն ղուրս թափած եկած կուտակուած էր փողերանոցին առջեւ, կայսերական շնորհը ընդունելու : Ահա որ, կասալի ու նողկալի տեսարան մըն էր : Մեծ, պղտոր, ծփանուտ ծովմը գլուխներէն, ուր կնական թիւղպէսներու աղտոտ ձեւերակուծիւնը կը թռնաւորուէր փաթթոցի կանանչու թիւններով, կ'արեւնոտէր փնչի կարծրութիւններով, կը մթննար մազոտ խորոր դատկներու թանձրութեամբ : Գլուխները, իրարու փակած, իրարու մէջ մտած խաճառած, անընդհատական շարժումով մը կ'երեքտակային, կը պղպշտէին՝ նեղ աւազանի մէջ բանտուած փրփուրներ ջուրերու պէս : Եւ այդ բոլոր յորձանքը դեռէ փողոցադռնին դուռը կը խուժէր, որուն բարձրագոյն դռնառայքին վրայ կը նշմարուէր բայխողը : Ոստիկանի ձեռքեր կը տեսնուէին տեղ տեղ, ամբողջ զուպելու զանաքող դաւազանի հարուածներով, բայց մահալառայ ու շատրկան կը խեղդուէին մարդկային մահ մաշկթրոմին մէջ որ կ'անէր, կը թանձրանար, կը շեղջալուսուէր : Վաճաղակապտանի մօտ, պղտոր խմբակներ կային, զետէնը ծալապատկի նստած կամ տուքի վրայ, — ծոյլերը, անձաբակները, եւ համբեր, — որոնք չէին ուզած հոշտութիւն մէջ արկածուիլ եւ կը սպասէին հեղեղին ցամքելուն՝ որպէս զի իրենց կարգը զար : Մօտէն, որոշ կը տեսնէի զիրենք, եւ ատոնք ինծի կը ցուցնէին միութիւնները որոնցմով այդ ամբողջ զանգուածը կազմուած էր : կային հոտ թաթարներ, շիրտներ, տաճիկներ, լազեր, չէրքէզներ, նոյն իսկ գնչուներ եւ հրէաներ, եւ զոք անհունականիլ ցեղէ ու տեսնուէ մարդիկ, բոլոր նմուշները ոչ-ըրիստոնեայ բազմազան ցեղերուն, ցոկերուն ու վոչմակներուն որ «ստանանաւ կայսրութիւն» անուանուած անճոռնի խառնակոյրը կը ձեռացնեն : Այլառական տիպարներ, յեղուզակի գլուխներով, մացառուտ զարհուրելի մօրութիւններով, գիշակերի բերաններով, ոճերի աշուշներով, հաստ մաշուտ ցնցոյթներով մէջ, ձեռքերին՝ խոյր դուսպեր : Մաշկացած եռուցած միտով անասնանման կիներ, կիսամերկ, լաչակնուն մէջէն սահեցնելով զմեծայն ու նեղ նալուածքներ, շալակներ կրելով իրենց վիժուկները՝ պարկէ մէջ կախուած, ու խեղանդամները,

անհեթեթ երեւոյթներ՝ գէշ երազէ մը փա-
խած կարեւա, իրաններ առանց թելի, աշ-
քեր հալած բիրերով, գէմքեր որոնց քթին
սեղ խոռոչ մը բացուի, մարմիններ ծակե-
րով փոսացած, պալարներով ունեցուորած,
խտերով ծոռկուած, ու գէմքեր խոփոռ,
սեւեռուէն՝ ու մոլեգին՝ աշաշարար նալուածք-
ներով՝ ու այդ ամենուն վրայ, թանձրակու-
տակ մոլեռանդութեան կատաղութիւն մը՝ ա-
նօթութիւնէն մարակուած ։ Անդին, զան-
գուածը կը գալարուէր, կ'ոռնար, կը վժար ։
Յանկարծ ճիշեր լուեցան ։ մէկ քանի պղծ-
տիկ տղաք ճգմուէր էին խոժանին մէջ, ու
կիներ կոխոտուէր, վաճառուէն մը փրթաւ,
զոր խոպտ տղազականքը խնդրեցին, թաղե-
ցին, լափեցին իսկոյն ։ Եւ ձգեցի գացի, ա-
ռանց ետին նայիլ համարձակելու, մինչեւ կո-
կորդս զգուանքով ու սարսափով թխմուած ։

Ամէն անգամ որ այդ արհաւիրքի պատկերը
մտքիս մէջ վերականգնանայ, զաղափարնե-
րու սարսեղանող զուգորդութեամբ մը, Պոլսոյ
Նարդին յիշատակը կը կանգնի աշքիս . . . Այդ
Տոլմապաշէնի հրէշներն էին որ, հրամանովը
Նելուրդի Ուրուականին, իրենց որջերէն ու ան-
ձաւներէն զուրա ցատեցին ու բիրերով,
մահակներով, զանակներով զինուած, մեր
անգէն ու յանկարծակիի եկած եղբայրներուն
վրայ թափեցան . . . Եւ նոյն զաղափարին տը-
րամաքանական շարունակութեամբը, միտքս
նոյն հետաշյա աւելի հեռուն կ'երթայ, կը
հասնի մինչեւ մուկ ու ցաւագին տարածու-
թիւնները Հայ Հողին, ու կը տեսնեմ հոն՝
ծայրէ ծայր՝ աղջամղջին խուժանի մը
խոյանալն ու մոլեգնիլը հրդեհի եւ ա-
րխահեղութեան միացող կարմրութեանցը
մէջէն ։ Ոճիրին ամոխն է . . . քանզումին
ցանկութեամբը վառուած, կը յարձակի ծու-
ղակը ձգուած խաղաղ, անպարտաստ, շուա-
րած ժողովրդի մը վրայ, ու կը կոխկուտէ,
կը բզգտէ, կը ջահջախէ զայն . . . Ու
նոյն ճիւղներն են, իրենց մահու թաթե-
րովը, իրենց դեւի աշքերովը, իրենց զա-
ղանի բերաններովը . . . լերան աւազակներուն
միացած ու զաղաքի ոտականներուն, կը հրտեն
մեր բարբի, մեր աշեւոր, մեր սիրուն գիւ-
ղերուն վրայ՝ ուր Հայրենիքին հինաւուրց ըս-

տուէրը, յոյսերով լեցուն, կ' ծածանէր դեռ
ու կ'երգէր ։ Սեւ թաթերը, զաշոյններով ե-
ղունգուած, ճերմակ մազերով գլուխներու,
մատաղ ու վարդ գէմքերու վրայ կ'ելեւեջնէ .
եւ արեւակաթ բերանները, խաւարով լե-
ցուն, զողջաշող ճերմակ կուտութիւննե-
րու վրայ կը կը ծռին ու կը ծանրանան, . . .

Ասիկա անհնարին, անըմբռնելի, անըն-
դունելի պատկերն է ։ Ու մարդ ձեռքերը աշ-
ուրներուն կը փակցնէ որպէսզի վայրկեան
մը ոչինչ տեսնէ, որպէսզի մոտածուը կասե-
ցնէ վայրկեան մը . . .

Սակայն եւ կայ ամբոյն մը որ Ամրոխին
գերազոյն ազնուացումն է, — ամբո՛խը վրիժա-
ռու, քաղատատենչ Մաքառութիւն, Հոյակապ,
օգոստատիառ, հսկայական տեսիլն է ան, որ
ամէն տեսիլ կը գերազանցէ, Հաւաքական գի-
տակցութիւնն է որ կ'արթննայ եւ, խրոխտ
ու վեհ, Անձնադհուրեան զրահին մէջ կը փաթ-
թուի, Արդարութեան վաճանք թելը կ'անցընէ,
կ'սաղաւարտուի սուրբ Բարկութիւններուն
պողպատովը, ու կը ցցուի Բռնութեան դէմ
որ Զօրին դիմակն է, որ Մահուան պատուան-
դանն է, որպէսզի պատուէ այդ զիմակը,
որպէսզի կործանէ այդ պատուանդանը, եւ
որպէսզի կեանքը վերահաստատէ, որպէս-
զի ապուշ ու տեւ Բիրտ-Ուժը ստորա-
դասէ Գաղափարին ներդաշնակ տիրապե-
տութեանը, — նուիրական ու մեծաշուք
ամբո՛խը Գուպաներուն, Կրեւտներուն,
Ջէյթուններուն ։

ԱՐՇԱԿ ՉՊԱՆԵԱՆ

